

Toisen maailmansodan muistokulttuuri – kommunikatiivisesta muistamisesta kulttuuriseen muistiin

Kuva: Veikko Somerpuro

TUOMAS TEPORA

Mitä suomalaiselle toisen maailmansodan muistokulttuurille tapahtuu, kun sukupolvien välittämä ketju sota-aikaan katkeaa? Aihetta lähestytään valtiollisen ja kokemuksellisen muistamisen kautta sekä viimeisten 30 vuoden aikaisten kulttuurituotteiden ja aikalaiskohujen näkökulmasta aina tähän päivään saakka.

[Takaisin sisällysluetteloon.](#)

Artikkeli on julkaistu teoksessa

[Puolustuskannalla – yhteiskuntatieteellistä ja historiallista tutkimusta maanpuolustuksesta ja asevelvollisuudesta](#)

Teemu Tallberg, Anni Ojajärvi ja Tiia Laukkanen (toim.)

2017, Nuorisotutkimusverkosto/Nuorisotutkimusseura,

julkaisuja 197, verkkojulkaisuja 122,

sarja: Kenttä.

Toisen maailmansodan muistokulttuuri – kommunikatiivisesta muistamisesta kulttuuriseen muistiin

Tuomas Tepora

Suomalaisen yhteiskunnan vallitsevat ryhmäidentiteetit eli suomalaisten käsitykset itsestään ovat kansainvälisessä vertailussa hyvin sotasidonaisia. Toisen maailmansodan muisto määrittää paitsi valtiollista tai ”virallista” muistokulttuuria, myös monia ruohonjuuritason identiteettejä. Muistamisperinne on jo kasvattanut juuret, se on institutionalisoitunut. Toinen maailmansota on myös yksi harvoista kotimaisen historian ajanjaksoista, jonka monet nykyiset nuoret ja nuoret aikuiset mieltävät tärkeäksi tapahtumaksi ja jonka monet ovat sitoneet tukemaan omaa identiteettiään (Ahonen 1998, 74–89, 120–123, 170–171; Hakkari 2005, 80–81, 83–89; Torsti 2012, 135–155). Toki erilaiset vastakuvat ja sotamuistokulttuurin kritiikki ovat myös yleisiä – kaikki muistaminen ei suinkaan merkitse tapahtumien suoraviivaista kunnioittamista vaan voi tarkoittaa kykenemättömyyttä unohtaa tai muistamista suremisen tai naurunalaiseksi tekemisen kautta (Tepora 2010, 26).

Kollektiivisessa muistamisessa nuoriso on avainasemassa. Vallitsevat, alakulttuureja laajemmat ryhmäidentiteetit on tavattu hahmottaa ylhäältä alaspäin ja vanhemmilta nuorille. Nuorison irtautuminen vanhempiensa tai ”esi-isien” perinnöstä on samaan aikaan sukupolvesta toiseen toistuva ihmetyksen aihe. Tosin irtautuminen ei ole niin jyrkkä kuin yleensä ajatellaan. (Siltala 2013.) Suomalaiseen toisen maailmansodan muistokulttuuriin liittyvä arkikokemus tai ensihypoteesi saattaisi viitata siihen, että sodan kokeneesta sukupolvesta seuraavat olisivat irtautuneet sodan tarjoamista kollektiivisista identiteeteistä aina loitommalle. Tämä voi kuitenkin olla harhaa, sillä itse asiassa suurten ikäluokkien 1990-luvulla aikuistunut jälkikasvu saattoi omaksua kokonaisuutena katsottuna jopa konservatiivisemmän sotakuvan kuin vanhempansa ja etenkin perinteisemmän sotakuvan kuin 1960-luvulla ja 1970-luvun alussa syntyneet kansalaiset. Myös ainakin 1980-luvun lopulla syntyneistä monet ovat tutkimuksen mukaan

sitoutuneet Suomen historian kansalliseen kertomukseen, jota määrittävät sodat ja itsenäisyys (Hakkari 2005; Tepora 2010, 21–23, 27–28).

Jan Assmannin kollektiivisen muistamisen jaottelussa kommunikatiivinen muisti tarkoittaa sellaisen yhteiskunnalle tärkeän tapahtuman tai ilmiön muistamista, johon ryhmän jäsenillä on suora tai lähisukupolvien välittämä suhde. Assmannin mukaan tämä tarkoittaa noin 80–100 vuotta, jonka jälkeen tapahtuman kollektiivista muistamista alkaa määrittää kulttuurinen muisti. Siinä keskipisteessä ei enää ole muistelu ja alkuperäisen tapahtuman luomat identiteetit vaan laajempi vuoropuhelu nykyisyyden ja menneisyyden välillä; alkuperäisestä tapahtumasta on muodostunut nykykulttuurin ja yhteiskunnan rakennusaine ja yhteiskunnallinen symboli (Assmann 2008).

Esimerkiksi 1990-luvulla sotasukupolvi nautti vielä virkeistä eläkepäivistä: muistaminen oli vahvasti kommunikatiivista eli sukupolvien ketju ei ollut vielä katkennut. Neuvostoliiton lakkauttaminen loi edellytykset toisen maailmansodan niin sanotulle uuspatrioottiselle tulkinnalle, johon myös monet 1990-luvulla aikuistuneet ihmiset sitoutuivat. 2000-luvulle tultaessa uuspatrioottisen tulkinnan oheen kasvoi kokemuksellisuutta korostanut muistokulttuuri – samaan aikaan kommunikatiivisuus alkoi pikkuhiljaa heiketä. Tällaista muistamista määrittävät sosiaaliset tunteet kuten suru, kunnia, häpeä ja viha, traumat ja nostalgia. Kommunikatiivisen muistin kattaman lähihistorian valtiollinen ja kansalaisyhteiskunnassa tapahtuva muistaminen on usein politisoitunutta, eli menneisyyden tulkinta on osa nykyisyyden vallankäyttöä, muistin politiikkaa (Gillis 1994; Winter & Sivan 1999; Edkins 2003, 1–19; Bell 2003). Kulttuurisessa muistissa logiikka on ideaalityyppien tasolla päinvastainen: nykyisyys rakennetaan menneisyydestä käsin, tämän päivän kysymyksiä menneelle esittäen. Tällöin keskipisteessä on menneisyyden tarjoama apu nykyhetken ymmärtämiselle.

Tänään, yli 70 vuotta toisen maailmansodan päättymisen jälkeen kommunikatiivinen suhde sotaan on alkanut heiketä, sillä ajan itse eläneitä on elossa yhä vähemmän ja vähemmän, eikä välillinenkään, vanhempien sukulaisten uusille kansalaisille välittämä suhde sota-aikaan ole enää itsestään selvä. Sukulaisten ja kodin välittämä perinne ei enää ole merkittävin sodan arkisen muistamisen muoto tai kanava, vaan tärkeimmät tradition välittämisen kanavat ovat tiedotusvälineet sekä nuorilla koulu (Hakkari 2005, 83–89). Sodan historiakulttuuri onkin matkalla osaksi yhteiskunnan pitkäkestoista kulttuurista muistia, kokemusperustaista

muistamista laajempaa kulttuurista varantoa, jonka avulla on mahdollista peilata nykyhetken ja tulevaisuuden tapahtumia (Assmann 2008). Suomen sisällissota 1918 edustaa tänään menneisyyden repivää tapahtumaa, josta on tullut osa kulttuurista muistia: jakolinjoja ei niinkään eletä kuin representoidaan ja toki vielä hyödynnetään (Kinnunen 2014). Talvisodan hengen käsitteen poliittisia rajoja halkova monikäyttöisyys nykysuomalaisessa julkisessa keskustelussa viittaa toisen maailmansodan osalta samaan suuntaan.

Neuvostoliiton lakkauttaminen ja laman henkisen ilmapiirin kompensoiminen julkista itsetuntoa vahvistamalla loivat 1990-luvun uusisänmaallisuuden. 1990-luvulla veteraaneja oli vielä runsaasti elossa ja kylmän sodan ajan vaatimattomuus veteraanijärjestöjen julkisessa juhlistamisessa muuttui veteraanien jalustalle nostamiseksi. Samalla vilkas muistobuumi kuitenkin mahdollisti vaihtoehtoiset kertomukset, kun sodan kokemuksia alettiin jäsentää osana suurta kertomusta. Nyt 1990-luvun ilmapiirissä aikuistunut sukupolvi kasvattaa omaa jälkikasvua, jonka luulisi pyrkivän lähitulevaisuudessa irtautumaan vanhempiensa välittämästä historiakulttuurista. Siksi on paikallaan pohtia, kuinka sodan merkitys suomalaisen muistokulttuurin tärkeänä osana muuttuu, kun sota-ajasta tulee pian osa kulttuurista muistia, johon ihmisillä ei ole omakohtaista eikä välillistä suhdetta. Mitä sen tilalle voisi tulla?

VALTIO JA MUISTI: MIKSI "SOTA-AIKAA" MUISTETAAN?

Voimakkuudestaan huolimatta suomalaisen yhteiskunnan muistokulttuurin sotasidonnaisuus ei ole millään tavoin kansainvälisesti ainutlaatuista. Miksi sodat ja konfliktit ovat niin tärkeitä suurryhmien muistokulttuurissa? Harvassa ovat ne kansakunnat tai suvereeniutta tavoittelevat ryhmät, jotka eivät perusta alkuperäänsä perustavanlaatuiselle uhrille ja väkivallalle. Nämä sotaisat identiteettien rakennuspalikat ovat nationalismien käyttövoimaa. Ne tekevät lineaarisesti etenevään arkeen ajattomia poikkeamia; sodista tulee Tapahtumia ja Tarinoita, jotka muistin poliittiset toimijat, kuten valtio, julkinen sana ja monet yhteiskunnan sisäiset ryhmät jälkikäteen sitouttavat osaksi koherenttia kertomusta. Tämä edellyttää tietenkin sitä, että sodalle voi jälkikäteen määritellä alun ja lopun, tiivistää sen ”talvi- ja jatkosodaksi”, joka herättää suuressa osassa kansalaisia

tiettyjä kansallismielisiä ja kollektiivisen ylpeyden tunteita ja ajatuksia. Suomen toinen maailmansota on tällainen selvärajainen konflikti toisin kuin esimerkiksi terrorismin vastainen sota, jonka alkupisteeksi voi länsimaisittain merkitä 9/11:n, tai kylmä sota, jolle voi osoittaa päätepisteen mutta ei selvää alkua (Dudziak 2012, 11–14, 21–26; Tepora 2015).

Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen esimerkiksi toinen maailmansota Suomessa ja Suuri isänmaallinen sota Venäjällä voidaan jopa nähdä toistensa peilikuvina; muuttujat muuttaen ne ovat modernien kansakuntien perustusmyyttejä ja syntytarinoita. Kylmän sodan aikana tilanne oli kuitenkin erilainen: vaikka fasisteista saavutettu voitto oli tärkeässä asemassa Neuvostoliitossa, toinen maailmansota hävisi muistin politiikassa lokakuun vallankumoukselle. Suomessa sodan valtiollinen muistaminen puolestaan haki tappiollisen sodan jälkeen muotoaan: ulkopoliittinen uudelleensuuntaus johti vaimennettuihin äänenpainoihin suhteessa päättyneeseen sotaan, vaikka vielä 1950-luvun julkisuutta luonnehti konservatiivinen isänmaallisuus upseerimuistelmiseen. Viimeistään 1960-luvulle tultaessa sodan muistaminen nivoutui osaksi länsimaista sukupolvikonfliktia ja historian uudelleen arviointia. Tällöin myös ”virallisen” muistin politiikan ohien vakiintuivat kansanomaiset – ja kriittiset – muistamisen tavat kirjallisuudessa ja veteraanijärjestöissä. Talvisodan alkamisen 50-vuotismuistovuoden patrioottinen vietto 1989 enteili jo seuraavan vuosikymmenen ilmapiiriä. (Zhuravlev 2016; Tepora 2015, 165–173; Kinnunen & Jokisipilä 2012, 439–450).¹

Valtiollisen tason muistamista voinee lähtökohtaisesti luonnehtia muistin politiikaksi. Yksi sen merkittävimpiä ominaisuuksia on kipeiden, traumaattisten kokemusten kieltäminen, sillä ne eivät rakenna merkityksellistä tarinaa ja positiivisesti ladattua ymmärrystä menneistä uhreista. Demokraattisissa yhteiskunnissa tämä tapahtuu suoristamalla yksilöiden epäkoherentti kertomus sodista ja henkisistä katkoksisista lineaarisiksi ta-

---

1 Neuvostoliitossa lokakuun vallankumous 1917 oli muistin politiikan ensisijainen kohde, fasisteista saatu voitto toinen – toisen maailmansodan veteraaneilla ei ollut kuin yksi yhteinen valtiolliseen sanomaan liittynyt ääni totalitaarisessa yhteiskunnassa. Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen toisen maailmansodan painoarvo on mennyt ohi vallankumouksesta, joka nähdään usein pikemmin onnettomuutena Venäjälle kuin muutoksena parempaan. Stalinin aika ja toinen maailmansota sen sijaan muistuttavat suurvalta-ajasta. Vielä elossa olevien veteraanien arvostus on korkeaa, vaikka hegemoninen kertomus sodasta onkin yksiulotteinen.

rinaksi. Sodan sosiaalinen tuhoisuus onkin mielenkiintoisesti kansallisten identiteettien rakennusainesta. Merkityksettömältä tuntunut väkivalta muuntuu uutta luovaksi uhriksi, sanoittamattomat traumat puheeksi kaikkialla vaikuttavista ”meidän traumaistamme”, jolloin kipeät kokemukset ovat uhri-identiteettien lähteitä. (Edkins 2003, 9–16, 29–42; Tepora 2011, 369–370, 380–381.)

Sodan perustava traumaattisuus liittyy siihen, että konfliktin aikana ihmisten turvallisuuden tunne katoaa. Luottamus omaan yhteiskuntaan murtuu hetkellä, jolloin yhteiskunnan väkivaltamonopoli tulee todeksi. Vaikka sotiminen ja puolustautuminen voivat olla perusteltuja ja vakauksellisia valintoja, viime kädessä sotiminen ja kuoleminen kansakunnan puolesta perustuvat pakkoon.

Selvärajainen jaottelu sodan traumaattisuuden kieltävään muistin poliitikkaan ja rivikansalaisten vaiettuun muistamiseen on kuitenkin ontuva. Monet kansalaisjärjestöt – tai muistiorganisaatiot – kuten evakkolasten tai sotaorpojen yhdistykset, toimivat traumaattisen ja lineaarisen historiatietoisuuden rajapinnassa. Menetyt ja isänmaallinen menestystarina eivät aina sulje toisiaan pois. Lisäksi sota luo positiivisia tunnekokemuksia ihmisten välille, eikä niiden aitoutta ole syytä epäillä. Talvisodan henki kannatteli kansalaisia luomalla vahvan tunteen yhteisestä asiasta, vaikka lyhyt kokemus haihtui nopeasti sodan jälkeen ilmaan ja muuntui poliittiseksi iskulauseeksi ja nostalgiseksi. Sotaan liittyneitä myönteisiä kokemuksia on helppoa ironisoida jälkeensä, ja tämä on myös olennainen osa sodan muistamista.

SOTAKOKEMUSTEN MUISTOKULTTUURI

Sotien ja uhrien vankka asema modernien yhteiskuntien muistokulttuurin kivijalkana ei näyttäisi liittyvän vain ”virallisen” eli valtiollisen tason harjoittamaan jatkuvuuden politiikkaan ja pahan kieltämiseen. Kyseessä näyttäisi olevan katkos lineaarisesti etenevässä ajassa, mutta tämä katkos ei merkitse välttämättä sanattomaan ajattomuuteen jäänyttä traumaa, jossa asiat toistuvat muistissa yhä uudestaan. Osa sota-ajan poikkeuksellisuudesta liittyy myös sen arjesta irtaannuttavaan voimaan: sota luo merkityksiä ja puhuttelee ihmiskunnan arkkityyppejä rakenteita. Sodassa kohtaavat kaksi erilaista aikakäsitystä: lineaarinen ja syklinen (Tepora 2015). Konfliktin

jälkeen yhteiskunnan toimijat, kuten valtion instituutiot, kansalaisjärjestöt ja tiedotusvälineet, muokkaavat poikkeusajan erityisistä kokemuksista arjessa ymmärrettävän kertomuksen (Edkins 2003, 1–19).

Juuri tämän vuoksi arjesta lainsäädännöllä ja muilla poikkeuksellisuutta korostavilla säädöksillä erotettua ”sota-aikaa” on mahdollista käyttää kollektiivisen muistamisen viitepisteenä (Dudziak 2012, *passim.*), etenkin jos se Suomen tapaan toimii kansallisena alkumyyttinä. Parasta sosiaalista liimaa ovat mahdollisimman suuret uhrit, joille kollektiivisen muistamisen avulla on mahdollista luoda tuottoisa, yhteiskunnan symbolista rakennetta tukeva merkitys (Smart 1983, 24–26). Valtahierarkian huipulla olevat voivat valjastaa sodan muistamisen vallitsevan politiikan ja historiakäsityksen ohjailuun, mutta sodan vaihtoehtoisen muistamisen kautta on myös mahdollista haastaa vallitsevia tai sellaisiksi koettuja näkemyksiä. Vaihtoehtoista muistamista edustavat esimerkiksi marginaaliryhmien sotakokemuksiin keskittyvä muistelu, niin sanottuihin vaiettuihin aiheisiin kohdistuva tutkimus ja yleinen mielenkiinto tai vaikka konservatiivisen ”pönötyskulttuurin” satiiri. Tarina jatkuu ja uudet sukupolvet muokkaavat muisteja ja identiteettejä (Tepora 2015; ks. myös Kivimäki 2013b; Mustola 2006).

Suomalainen nykykeskustelu toisesta maailmansodasta ei ole yksiselitteisesti suoraviivaista ja konservatiivista. Sodan muistamisessa ääripäätt eli yltiöisänmaalliset ja Suomea sotaan syyllisenä pitävät ihmiset ovat näkemyksineen konservatiiveja, joiden tarkoituksena on kivetää keskustelu sodasta yhdeksi, ikuiseksi totuudeksi. Tänäpä he ovat vähemmistössä ja suuri osa toiseen maailmansotaan liittyvästä julkisesta muistelusta liittyy kokemuksiin, jotka eivät edusta kumpaakaan ääripäätt.

Kollektiivinen muistaminen ei tietenkään merkitse valtiollista muistamista. ”Virallisen” tason alapuolella, siihen limittyneenä ja sitä vastustamassa sekä tukemassa on monia pienryhmien ja alaryhmien muisti- ja tunneyhteisöjä (Winter & Sivan 1999, Rosenwein 2006, 1–29). On tavallista, että Suomessa valtiollinen taso ja kansalaisjärjestötaso tukevat muistinpoliittisesti toisiaan: toisen maailmansodan tuottamien järjestöjen edustamat kokemukset ovat tärkeä osa ”virallista” muistokulttuuria. Esimerkki valtiolliseen tasoon yleensä myötäsukaisessa, mutta samalla potentiaalisesti poleemisessa suhteessa olevista muistiryhmistä ovat vaikkapa veteraanijärjestöt, joiden jäsenistöstä nykyään yhä pienempi osa on enää varsinaisia veteraaneja, sekä sotalapsi- tai evakkojärjestöt. Nämä ovat etujärjestöjä, joiden toimijoiden asenteet ovat vahvasti sidoksissa sota-

ajan omakohtaisen ja jälkipolville välitetyn kokemuksen politisoituun muotoon, eivätkä toimijat halua nähdä tämän tilanteen muuttuvan. Siksi siirtymä julkisesti esitetyissä tulkinnoissa voi aiheuttaa kiivasta keskustelua.

Jalkaväenkenraali Adolf Ehrnrooth toimi 1990-luvulla ”veteraanien” eli siis veteraanijärjestöjen puhemiehenä. Hänen edustamansa mielipide sodan muistamiseen oli hyvin säilyttävä tilanteessa, jossa Suomi oli ikään kuin voittanut sodan 50 vuotta sen päättymisen jälkeen. Ilmiöön liittyi tietenkin työelämästä eläköityneen sotasukupolven elämäntyön laaja muistaminen ja kunnioittaminen, kun poliittiset pidäkkeet eivät sitä enää estäneet. Muistinpoliittisesti veteraanien perintö merkitsi yksiselitteisesti torjuntavoiton takaamaa itsenäisyyden säilymistä, minkä vuoksi eriävät tulkinnat sodasta saattoivat joutua julkisuudessa ristiriitaan sankarillisen tulkinnan kanssa. Suurelle yleisölle vielä vuosikymmenen alussa melkoisen tuntematon Ehrnrooth henkilöi uuspatrioottista muistoaaltoa, jonka puitteissa sota-ajan erityisryhmät, kuten lotat, sotilaspojat, pikkulotat ja monet muut saivat osakseen kiitosta ja kunnioitusta, minkä monet kokivat heiltä kylmän sodan aikana puuttuneen. Ehrnroothin edustaman uusisänmaallisen aatesuunnan vetovoimasta kertoo paljon, että Yleisradion Suuret suomalaiset -äänestyksessä 2004 kenraali sijoittui neljänneksi juuri edellisen vuosikymmenen ansioillaan sotasukupolven edustajana, eräänlaisena vara-Mannerheimina (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 463).

Toinen esimerkki kansalaisjärjestötason muistiorganisaation, valtakunnallisen muistin politiikan ja sota-aikaan liittyvien muuttuvien tulkintojen ristiriitaisesta suhteesta on vuoden 2015 maahanmuuttokeskustelun liittäminen siirtokarjalaisten kokemuksiin. Siirtoväen järjestöjen edustajat eivät aina katso hyvällä, mikäli suomalaisten kokemuksia toisen maailmansodan evakuoinneista rinnastetaan nykyiseen sotapakolaistilanteeseen Euroopassa ja Suomessa (Pakkasvirta 2015a; Pakkasvirta 2015b). Väestönsiirtymien välillä on tietenkin olennaisia eroja, joita julkisuuden mielipiteissä ei aina ole kunnolla eritelty. Evakkojärjestöjen ja siirtoväen jälkeläisten näkökulmasta tärkeää näyttäisi kuitenkin olevan evakkojen käsitteellinen erottaminen pakolaisista, ei niinkään kokemusten erilaisuus (Matikainen-Kallström 2015a; Matikainen-Kallström 2015b; Työppönen 2015). Evakkous on olennainen osa toisen maailmansodan muistamista, se on myös kulttuuriin piirtynyt käsite. Kollektiivisen muistamisen näkökulmasta evakkojen erityisaseman häivyttäminen nykykäsitteiden sekamelskaan tarkoittaisi toisen maailmansodan muiston häivyttämistä.

Siirtoväen symbolinen erityisasema nimenomaan suomalaisena sodan uhriksi voi myös heikentyä, mikäli eri yhteiskuntien ja kulttuurien pakolaiset erilaisine historiakulttuureineen asetettaisiin samanveroiseen asemaan evakkojen kanssa. Huomionarvoista on, että evakkoidentiteettiin ei suinkaan kuulu sopeutumisen ihannoiti, vaan usein myös vaikeuksien korostaminen (Tepora 2015, 214–231). Siksi myöskään vetoaminen evakkojen onnistuneeseen ”kotouttamiseen” tämän päivän pakolaisten sopeuttamisen yhteydessä ei useinkaan saa vastakaikua kaikkien asialle vihkiytyneiden keskuudessa (Päärnilä 2015). Valtiollisen tason ja kansalaisjärjestötason eroja kollektiivisessa muistamisessa voisi luonnehtia siten, että valtiollinen muistin politiikka toimii nykyisyydessä pyrkien hallitsemaan menneisyyttä, kun taas kansalaisjärjestöt toimivat menneisyydestä käsin pyrkien hallitsemaan nykyisyyttä.

Yllä kuvatuissa mielipiteissä vastakkain asettuvat toisen maailmansodan suomalaismuistien yleismaailmallisuus ja erityisyys. Yleisten piirteiden korostus on osa laajempaa muutosta, mikä liittyy siihen, että talvi- ja jatkosotaa ei enää tutkimuksessa eikä kaikessa historiakulttuurissa nähdä erityisyyden vaan yleiseurooppalaisuuden näkökulmasta. 1990-luvun uuspatrioottisten tulkintojen ohien on noussut suomalaisen yhteiskunnan tarve sovittaa omaehtoinen, erillissotaan ja omaan uhriuteen liittyvä muistokulttuuri osaksi länsieurooppalaista sodan muistamista (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 482). Tämä näyttäisi osaltaan viittaavan myös kulttuurisen muistamisen vahvistumiseen kommunikatiivisen muistin kustannuksella. Sodan tuhoiset piirteet yhdistävät ihmisiä ylirajaisesti: toinen maailmansota on perinnöltään eurooppalainen tragedia, jota määrittävät tästä näkökulmasta ennen kaikkea holokausti ja muut siviilien ja sotilaiden vaikeat kokemukset, vaikka nationalistiset muistit ovat kenties nousemassa uudelleen esille.

Näin Suomessa yhteisen muistin ja tunnekokemuksen ympärille muotoutuneet yhteiskunnan sisäiset, sodan merkitsemät ryhmät ovat joutuneet puolustuskannalle, sillä heillä ei enää ole automaattista yksinoikeutta uhriuteen globaalissa viitekehityksessä. Monien evakkojen ja esimerkiksi sotilaiden kokemukset ovat omakohtaisesti psykologisesti traumaattisia, mutta nyky-yhteiskunnan kulttuurisessa kokonaisuudessa niiden julkinen käsittely on pikemmin osoitus kulttuurisesta traumasta eli identiteetteihin kuuluvasta säröstä ja traumojen representoinnista kuin akuutisti eletystä traumasta. Tästä säröstä on muodostunut olennainen

osa identiteettiä, eikä identiteetin muokkaus ole yksinkertaista (Volkan 1997, 211–213). Muistamisen kautta välittyvä kulttuurinen trauma ei kuitenkaan ole kivetynyt vaan ajan kuluessa mahdollistaa muutoksen identiteettien siirtyessä uusille sukupolville (Alexander ym. 2004) kommunikatiivisen välityksen kadotessa. Esimerkiksi evakkojärjestöissä toimii toisen ja kolmannen polven karjalaisia, joiden näkökulma voi olla avoimempi identiteettien monimuotoisuudelle. Evakkoja voi vertailla nykypakolaisiin vailla pelkoa evakkoidentiteetin lientymisestä.

Sodan muistokulttuuri ei ole siis kivetynyttä vaan ajassa muovautuvaa ja myös kriittistä (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 471–480; Kivimäki 2012). Vastakuvat ja vallitsevien muistamisen muotojen kritiikki ovatkin olennaisia muistamisen ja identiteettien kannalta, sillä vastakkainasettelu ja uusien näkökulmien avaaminen pitävät keskustelua yllä. Merkittävään identiteettejä muokkaavan ja luovan tapahtuman muistamiseen liittyy olennaisesti sen jatkuva ajankohtaisuus. Monien sotaa käsittelevien kulttuurituotteiden todellisuus-vastaavuusvaateesta huolimatta toista maailmansotaa voi Suomessa pitää tällaisena historian viitepisteenä, jonka kautta peilataan ajankohtaisia asioita ja kiistakysymyksiä – ei niinkään muistella sotaa.

MANNERHEIMIN RATSASTAJAPATSAS UUSPATRIOTISMIN SYMBOLINA

Kuvaava episodi konservatiivisen isänmaallisuuden ja 1990-lukuun niin ikään olennaisesti liittyneen kulttuurisen ”edistyksen” välisestä konfliktista oli Nykytaiteen museo Kiasman rakennuspaikkaan liittynyt kohu. Mannerheimin ratsastajapatsaan viereen 1990-luvun alussa suunniteltu rakennus herätti kiivasta vastustusta Adolf Ehrnroothin johtaman Marsalkka Mannerheimin perinnesätiön taholta, joka mobilisoi lopulta merkittävän määrän kansalaisia pontevasti tukemaan museon sijoittamista muualle Marskia varjostamasta.²

2 Aluksi suunnitelmassa oli Mannerheimin patsaan siirtäminen kokonaan uudisrakennuksen tieltä, mutta vastustuksen vuoksi Kiasman arkkitehti Steven Holl muutti piirustuksiaan niin, ettei siirto ollut välttämätön, mutta sitä silti pohdittiin. Varsinainen debatti, jossa museorakennuksen yhteensopimattomuus Marskin kanssa nousi esille, alkoi vasta piirustusten muuttamisen jälkeen (Hannula 1997, 178–179, 185).

Monumenteissa kohtasivat kaksi toisiaan tuolloin hylkinyttä maailmaa. Ratsastajapatsas symboloi ikuisia, itsenäisyyden historian säilytettäviä arvoja, kun taas nykytaide olemuksensa mukaisesti tämän päivän juurettomia arvoja. Ne olivat eri maailmoista, määritteli kenraali itse. (Manninen 1994; *Ilta-Sanomat* 1994b; Hannula 1997, 187). *Ilta-Sanomien* hotlinepuhelimeen soittaneet kansalaiset julistivat toukokuussa 1994 patsaan olevan pyhä ja sen siirtämisen loukkaavan itsenäisyyttä. Miksei saman tien siirretä maan rajoja? (*Ilta-Sanomat* 1994a). Kiasman vastustajat keräsivät Helsingissä muutamassa päivässä yli 23 000 nimeä adressiin kunnallisen kansanäänestyksen puolesta tavoitteena Mannerheimin patsaan suojeleminen ja Nykytaiteen museon sijoittaminen muualle (Pohjanpalo 1994).

Ratsastajapatsaan elintilan puolustajat valjastivat veteraanien perinnön vastustamaan nykytaiteen suurprojektia. Olennaista on huomioida, että Ehrnroothin johtama liike näki itsensä toimimassa kansan puolesta vallanpitäjiä vastaan (Ehrnrooth 1994a; Ehrnrooth 1994b). Uuspatrioottinen muistoaalto ei syntynyt yksiselitteisesti ylhäältä alaspäin, vaikka sodan muistobuumiin liittynyt konservatiivisuus muodostui osaksi valtiollista muistokulttuuria.

Tämän tapauksen syvällisempi tarkastelu paljastanee aineksia arvomaailmojen murrokseen liittyneestä moraalisesta hämmennyksestä ja demokraattisen yhteiskunnan harjoittamasta henkilönpalvonnasta, jossa keskeinen lähihistorian ja muistokulttuurin hahmo jouduttiin koodaamaan uusituilla merkityksillä. Kuvaavaa onkin, että Mannerheimin patsaaseen kiteytynyt sodan ja itsenäisyyden muistaminen ei säilynyt vain konservatiivisena reaktiona 1990-luvun tuomiin muutoksiin, vaan osana Suomen suuntautumista yhtenäiseen Eurooppaan. Nykytaiteen museon johtaja Tuula Arkiokin vetosi patsaskiihosta Mannerheimin puolustamiin länsimaisiin arvoihin: Marski oli maailmankansalainen ja siten avoin uusille vaikutteille (Arkiö 1994).

REALISTINEN FIKTIO MUISTOKULTTUURIN GENRENÄ

Pyrkimys toisen maailmansodan muiston kivettämiseksi sen Neuvostoliiton hajoamisen jälkeiseen muotoon liittyi kamppailuun kulttuurisista merkityksistä. Veteraanien perintö tarkoitti realistista otetta sotaan, jonka tarkoituksena oli kertoa totuus menneestä. Ville Yliaskan mukaan vielä 1980-luvun

vasemmistovetoisissa elokuvatulkinnoina, kuten Jaakko Pakkasvirran *Pedon merkissä* (1981) tai Rauni Mollbergin *Tuntemattomassa sotilaassa* (1985), suomalaisen sotakokemukseen perustuva elokuva saatettiin ohjata metaforaksi sodasta yleensä tai esittää tulkintoja ja kritiikkiä. Tällainen vaihtoehto ei enää 1990–00-luvun elokuvissa tuntunut mielekkäältä. (Yliaska 2016.)

Talvisodan 50-vuotismuistovuosi toimi vedenjakajana sotamuistobuumeissa (Tepora 2015, 312). Vuonna 1989 ensi-iltaan tullutta *Talvisota*-elokuvaa markkinoitiin dokumentaarisella toteutuksella, ja julkisuuskin tulkitse elokuvan karistaneen suomettuneisuuden sotaelokuvista. Veteraaneilta haettiin hyväksyntää, eikä sota tuolloin toiminut ensisijaisesti kulttuurisena merkitysvarantona yhteiskunnallisten kysymysten käsitelylle. Sotaan liittynyt taide ei uudessa poliittisessä tilanteessa saanut olla allegorista tai puhutella yleisinhimillisiä arvoja, vaan sen tuli kertoa ”todellisista tapahtumista” ja kansallisesta selviytymisestä. Jatkosotaan 1990–00-luvulla sijoittuneet elokuvat jatkoivat realismin linjalla tuoden mukaan tunteita herättävän tarinallisuuden (Yliaska 2016, 34–36, 41–43). Neuvostoliiton hajoamisen ja laman merkitsemässä yhteiskunnassa vaikuttanut paine, jonka mukaan kulttuuriset merkitykset viittasivat suoraan todellisuuteen. Tähän aatesuuntaan myös nykytaiteen kaltainen epäesitettävä taide soveltui huonosti – se soti Mannerheimin patsaan edustamaa kansallisen historian todellista perintöä vastaan.

Itsenäisyyden merkkivuosi 2017 asettaa sotakuvaukselle totuudenmukaisuuden paineita. Kuvaavaa on, että itsenäisyyden 100-vuotisjuhlaan valmistuvan kolmannen *Tuntematon sotilas* -elokuvan ohjaaja Aku Louhimies kertoo filminsä kuvaavan tavallisten ihmisten elämää ”Linnan ajatuksille uskollisena” (Yliaska 2016, 43). Tämä näyttäisi viittaavaan pyrkimykseen realistisen genren mukaiseen tulkintaan teoksesta – ikään kuin Linnan kanonisoitu fiktio puolestaan olisi uskollinen kuvaus todellisuudesta (Uschanov 2015).

Viimeisten vuosikymmenien sotakuvausten uuskonservatiivisuus yhdistettynä yksilökokemukselliseen tarinallisuuteen perustuu suuren yleisön tukemalle muistinpoliittiselle tulkinnalle, jonka mukaan realistinen fiktio avaa ”todellisuutta” paremmin kuin allegorinen tai epäesitettävä taide.

Sodan ja sota-ajan todellisuuden kaoottisuus ja epätavanomaisuus tarvitsevat järkeistäviä tulkitsijoita vielä tänäänkin. Monet tahot vetoavat edelleen veteraanien perintöön, vaikka 1990–00-luvun kaltainen muistelubuumi ei enää ymmärrettävistä syistä liene entisellään. Viimeisten

25 vuoden aikajaksoa tarkastellessa saattaa unohtua, että veteraanit (eivät siis veteraanijärjestöt) käsittelivät itse eri tavoin sotakokemuksia 1970-luvulla kuin 1990-luvulla, tai myöhemmin, aivan niin kuin elokuvissa ja kirjallisuudessaakin tulkinnat muuttuivat. Veteraanien perintö on sosiaalisesti rakentunut käsite, jolla ei ole kaikille pysyvää merkityssisältöä. 1970-luvulla monet vielä työikäiset veteraanit kokivat katkeruutta menetetyistä nuoruudesta ja hallituksen poliittisista valinnoista, kun taas 1990-luvulla ulkopoliittisten olojen muuttuttua ja iän kartuttua monet kykenivät nivomaan sotakokemuksen mielekkäämmäksi osaksi omaa elämäntarinaansa. 1960–70-luvun poliittinen elämä myös suosi konservatiivisesta sotakuvastosta irtautumista, kun taas 1990-luvulle tullessa sodan suuri kertomus menestyksekkäästä puolustustaistelusta alkoi kiteytyä eläköityneiden veteraanien kertomuksiin, osaksi kannattelevaa identiteettiä (vrt. Kivimäki 2006, 208). Kylmän sodan aikana veteraanijärjestöt olivat myös poliittisia toimijoita ja useat veteraanisukupolven edustajat määräävissä asemissa suomalaisessa yhteiskunnassa. 1990-luvulla veteraanien perintö epäpolitisoitui näennäisesti. Yhteiskunnallisen murroksen hetkellä siitä tehtiin nimenomaan päivänpolitiikan ylittävän isänmaallisuuden perikuva.

SODAN MUISTAMISEN UUDET SUKUPOLVET

Kiasman rakentamiskiistan kaltaista, toisen maailmansodan muistamiseen liittyvää moraalista paniikkia tuskin tänään enää syntyisi. Muistin poliittinen rajankäynti jatkuu kuitenkin edelleen, mutta nyt sitä käy niin kuin evakkoesimerkissä edellä, ensi sijassa sotasukupolven jälkikasvu, jolla sotaan ja sen seurauksiin liittyvä identiteetti on vanhemmilta ja isovanhemmilta välittynyt. Esimerkiksi yhdeksi viime vuosikymmenen suurteemoista sodan muistamisessa on noussut suuren yleisön käymä keskustelu sotatraumoista, mikä näyttäisi selittyvän ainakin osaksi nykyhetken tarpeista käsin. Ilmiö liittyy länsimaiseen terapiakulttuuriin yleisesti ja suomalaisittain ihanteeseen puhumattomuuden murtamisesta. Henkinen järkkyminen sodassa on selviö, kuten myös traumaattisten kokemusten vaikutus läheisiin pitkään sodan jälkeen (Kivimäki 2013a). Traumaattiset kokemukset voivat periytyä ylisukupolvisesti sosiaalisina identiteetteinä ja nykykäsityksen mukaan myös epigeneettisesti. Siitä

huolimatta näiden sodan ajan vaurioiden jälkien tulkitseminen nyky-suomalaisen yhteiskunnan ja kulttuurin kielteisiksi katsotuissa piirteissä, kuten työelämän armottomuudessa tai väkivaltarikollisuuden yleisyydessä verrattuna Länsi-Eurooppaan, voi liittyä enemmän tämän päivän identiteettien rakentamiseen kuin sotatraumojen analyttiseen tutkimukseen. Näistä näkökulmista puuttuu nimittäin mielekäs vertailuasetelma muihin sodan kokeneisiin yhteiskuntiin (ks. esim. Simola 2013; vrt. Tepora 2016, 169). Trauman käsitteestä tulee inflatorinen, ellei vaikeiden kokemusten aste-eroja tunnisteta ja tunnusteta.

Traumakeskustelu onkin mahdollista sijoittaa sävyltään johonkin konservatiivisen, veteraanijärjestövetoisen muistamisen ja kriittisen, Suomen sota-ajan politiikkaa yksioikoisesti arvostelevan *muistuttamisen* välimaastoon. Muistuttamista edustaa esimerkiksi Suomen koko toisen maailmansodan historian tulkitseminen ”takaperin” eli jatkosodan aikaisen Saksan-liittolaisuuden kautta. Traumakeskustelun näkökulmasta politiikka ei kuitenkaan välttämättä ole olennaista, vaan sodan pahuus ja sosiaalinen tuhoisuus tavallisten ihmisten elämässä. Siitä me kaikki olemme välillisesti osallisia. Sodan traumaattisuuden korostamisen tulkitseminen puhtaasti epäpoliittiseksi ilmiöksi ei kuitenkaan liene paikallaan, sillä tähän muistoperinteeseen sisältyvän kritiikin kärki on toisinaan kohdistettu niin sanottua uuspatrioottista sotatulkintaa vastaan. Taustalla vaikuttaa toki aikaisempi traumaattisista kokemuksista vaikeneminen kylmän sodan yhteiskunnassa ja heti Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen, mikä ilmeni 00-luvulla virinneenä suurena kiinnostuksena sotakokemuksiin. Yleisen traumamuistoperinteen nousu näkyväksi ilmiöksi, aivan viime vuosina jopa valtavirraksi, liittyyneen kuitenkin kommunikaatiivisen muistamisen hiipumiseen, joka puolestaan on lopullisesti murtanut ”vaikenemisen muurin”. Yhteiskunnallisten toimijoiden ja kansalaisjärjestöjen muistinpoliittinen menneisyyden hallinta näyttäisi heikkenevän ja menettävän merkitystään. Sodan muistaminen on muuttumassa osaksi kulttuurisen muistin vapaasti muuttuvaa, yhteiskunnallisesti pitkäkestoista muistia. Ilmiö näkyy myös sisällissodan muistokulttuurin viimeisen parinkymmenen vuoden muutoksessa, jossa ei korosteta kansan kahtiajakoa, vaan kärsimystä keinotekoisista jakolinjoista huolimatta (vrt. Kinnunen 2014, 428–438).

MITÄ SEURAAVAKSI?

Toinen maailmansota resonoi sen verran voimakkaasti julkisessa sanassa ja esimerkiksi populaarikulttuurissa, että on vaikea löytää ihmistä, joka olisi välinpitämätön tämän muiston suhteen – muistaminenhan ei aina merkitse asian kunnioittamista tai hyväksymistä. Myös vastakuvia luova kyllästyminen ja ärsyntyminen muistamista kohtaan on osa muistamista, mahdollisista traumaattisista kokemuksista puhumattakaan. Voi ehkä kärjistää luonnehtia, että suomalaisten kollektiivisessa muistokulttuurissa suomalaisuus määrittyy toisen maailmansodan muistamisen kautta – asialle välinpitämätön ihminen tulee auttamatta eri yhteiskunnallisesta viitekehystä. Hyvinvointivaltion tarina (joka alkaakin olla jo menestystarina vain juhlapuheissa) ei arkisena puurtamisena muodosta arkielämästä irrallista tarinaa eikä etenäkään Tapahtumaa.

Kuten todettua, 2000-luvun ensi vuosikymmeneltä ja viime vuosilta voi havaita myös uudenlaisen pyrkimyksen nivoa suomalainen sotakokemus kriittisesti osaksi yleiseurooppalaista muistamista, jota määrittää ennen kaikkea holokausti (vrt. Holmila 2012). Sodan kotoperäisen traumaattisen perinnön korostamisen ohella tämäkin viitanee juuri kommunikatiivisen muistin heikentymiseen – sota-aikaa ei enää lähtökohtaisesti tarkastella kotimaisesta näkökulmasta. Entä kuinka sotaa muistetaan 20 vuoden päästä? Toisen maailmansodan muistamisen tilalle on vaikea keksiä toista yhtä kokoavaa viitepistettä, joten sodan muisto, tai pikemmin muistot, jatkunevat vielä ainakin muutaman kymmenen vuotta suomalaisten identiteettejä määrittävinä voimina, edellyttäen tietenkin, että yhteiskunnallinen vakaus säilyy. Lisäksi yleisen asevelvollisuuden merkitys muistamisessa on teema, jota ei ole juuri huomioitu. Suomihan on käytännössä ainoa Länsi-Euroopan valtio, jossa asevelvollisuusarmeijalla on edelleen realistinen puolustuksellinen funktio. Asevelvollisuusjärjestelmä lienee tehokas muistokulttuurin välittäjä uusille sukupolville, mutta kuinka Puolustusvoimat reagoi muun yhteiskunnan muuttuvaan muistokulttuuriin? Monet Puolustusvoimien kantahenkilökunnasta ovat usein olleet rakentamassa konservatiivista muistokulttuuria, mutta kantaako se sellaisenaan tulevaisuuteen?

Mielenkiintoista on myös nähdä, mitkä tahot muistoa vaalivat, ja millaista muistoa. Yleiseurooppalaisuutta kohti kurottavaa tulkintaa haastamaan voi nousta, ja on toki jo noussut, kiihkokansallinen tapa

vaalia muistoa, jonka ei enää tarvitse hakea oikeutusta ”veteraaneilta”. Veteraanien poistuttua näyttämöltä asialle vihkiytyneet suomalaiset voivat itse rakentaa populistisen veteraanien perinnön. Toki myös ulkopoliittisten suhteiden muutos voi sähköistää toisen maailmansodan muistoa. Nämä asiat ovat olennaisia, koska sodan muistaminen kertoo ennen kaikkea tämän päivän ja tulevaisuuden tarpeista ja identiteettien rakentamisesta, mikä jatkuu kaikkialla Euroopassa, esimerkkinä Itä-Euroopan entisten kommunistimaiden kiihas historiapolitiikka (Nyyssönen 2012, 212) ja erityisesimerkkinä nyky-Unkarin hallituksen unkarilaisten uhriutta korostava toisen maailmansodan muistin politiikka. Kulttuurinen muistikin voi säilöä poliittisesti hyödynnettäviä identiteetin aineksia, kuten 1990-luvun alun hajoavassa Jugoslaviassa, jossa osa serbeistä liitti kollektiivisen uhri-identiteettinsä muslimeille kärsittyyn tappioon Kosovo Poljessa vuonna 1389 (Volkan 1997, 50–80).

Selvää kuitenkin on, että ajan myötä toisen maailmansodan merkitys Suomessa muuttuu, ja sen päälle kerrostuu muita tapahtumia ja kertomuksia, joita nykyiset ja tulevat sukupolvet vaalivat omina avainkokemuksinaan. Mikään toisen maailmansodan jälkeen tapahtunut ei toistaiseksi kuitenkaan vedä sille vertoja kollektiivisen muistin kiinnittävänä Tapahtumana tai Tarinana, joka voisi korvata suuren alkukertomuksen. 2010-luvulla syntyneiden ikäpolvien aikuistuessa tulevaisuudessa ei enää ole sodan kokeneita ikäpolvia eikä pian sotasukupolven jälkikasvuakaan. Näille tulevaisuuden nuorille toinen maailmansota edustaa jo puhtaasti osaa laajemmasta kulttuurisesta muistista, jolloin suuri Tarina ja Tapahtuma joutuu kilpailemaan muiden menneisyyden kiintopisteiden kanssa eri tavalla kuin vielä tänään.

Nationalistisen kokemuksen kenties tärkein piirre on uhriajattelu ja uhrien muistaminen (Smith 2003, 218–253; Anderson 2007, 43–44, 204; Tepora 2011, 62–75, 251–259, 382–384). Tähän näkökulmaan on kuitenkin rakennettu sisään tarve uusille uhreille, mikäli menneiden uhrien muistaminen ei enää yhdistä kansalaisia (Marvin & Ingle 1999). Toisaalta on mahdollista ajatella, että niin kauan kuin uhrien ”muisto on ikuinen”, ei uusia uhreja tarvita. Suomessa toisen maailmansodan uhrien muistaminen kantaa edelleen. Mikään ei välttämättä estä sitä, että Suomen toisesta maailmansodasta tulee saman tyyppinen kulttuurisen muistin peruskivi kuin vaikkapa Yhdysvaltain sisällissodasta Yhdysvalloissa. Siellä 150 vuoden takainen konflikti toimii ehtymättömänä kulttuurisen muis-

tin varantona, vaikka sen päälle on kerrostunut lukuisia kollektiivisen muistamisen viitepisteitä. Samoin esimerkiksi Isocka-Britanniassa ja Ranskassa sotamuistokulttuurin kansalliset tarinat perustuvat ensisijaisesti sadan vuoden takaiseen ensimmäiseen maailmansotaan, johon ei enää ole kommunikatiivista suhdetta.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

- Ahonen, Sirkka (1998) *Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa*. Historiallisia tutkimuksia 202. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Alexander, Jeffrey C. & Eyerman, Ron & Giesen, Bernhard & Smelser, Neil J. & Sztomпка, Piotr (2004) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Anderson, Benedict (2007) *Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua*. Tampere: Vastapaino (alkuperäinen englanniksi 1983).
- Arkio, Tuula (1994) Mannerheimin omia arvoja häpäistään. *Helsingin Sanomat* 30.5.1994.
- Assmann, Jan (2008) Communicative and Cultural Memory. Teoksessa Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin & New York: De Gruyter, 109–118.
- Bell, Duncan (2003) Mythscapes: Memory, Mythology, and National Identity. *British Journal of Sociology* 54 (1), 63–81.
- Dudziak, Mary L. (2012) *War Time: An Idea, its History, its Consequences*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Edkins, Jenny (2003) *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehrnrooth, Adolf (1994a) Marski yhdisti kansan. *Helsingin Sanomat* 14.5.1994.
- Ehrnrooth, Adolf (1994b) Var står vi? *Hufvudstadsbladet* 7.6.1994.
- Gillis, John R. (ed.) (1994) *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press.
- Hakkari, Johanna (2005) *Suomalaisten nuorten historiakulttuuri. Historian kohtaaminen ja käyttö 8.-luokkalaisten nuorten arkipäivän elämässä*. Pro gradu -tutkielma. Historian laitos. Helsingin yliopisto. <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/histo/pg/hakkari/suomalai.pdf> (Viitattu 14.11.2016.)
- Hannula, Mika (1997) *Self-Understanding as a Process. Understood through the Concepts of Self-Understanding as a Narrative Form, the Third Dimension of Power, Coming to Terms with the Past, Conceptual Change and Case Studies of Finnishness*. Sarja B, osa 222, Humaniora. Turku: Turun yliopisto.
- Holmila, Antero (2012) Varieties of Silence: Collective Memory of the Holocaust in Finland. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (eds) *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*. History of Warfare 69. Leiden & Boston:

- Brill, 519–560.
- Iltta-Sanomats* (1994a) Patsaan siirtäminen loukkaisi itsenäisyyttä. IS:n kuuma linja. 7.5.1994.
- Iltta-Sanomats* (1994b) Viittaako kansakunta kintaalla historialleen? Pääkirjoitus. 7.5.1994.
- Kinnunen, Tiina (2014) The Post-Cold War Memory Culture of the Civil War: Old-New Patterns and New Approaches. Teoksessa Tuomas Tepora & Aapo Roselius (eds) *The Finnish Civil War 1918: History, Memory, Legacy*. History of Warfare 101. Leiden & Boston: Brill, 401–439.
- Kinnunen, Tiina & Jokisipilä, Markku (2012) Shifting Images of “Our Wars”: Finnish Memory Culture of World War II. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (eds) *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*. History of Warfare 69. Leiden & Boston: Brill, 435–482.
- Kivimäki, Ville (2006) Sotilaan työ, siviiliin taakka. ”Vihollisen tuhoamisen” dynamiikasta, kokemuksesta ja muistosta. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Helsinki: Minerva, 191–208.
- Kivimäki, Ville (2012) Between Defeat and Victory: Finnish memory Culture of the Second World War. *Scandinavian Journal of History* 37 (4), 482–504.
- Kivimäki, Ville (2013a) *Battled Nerves: Finnish Soldiers’ War Experience, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–1944*. Väitöskirja. Turku: Åbo Akademi.
- Kivimäki, Ville (2013b) *Murtuneet mielet. Taistelu suomalaissotilaiden hermoista 1939–1945*. Helsinki: WSOY.
- Manninen, Antti (1994) Mannerheimin perinteen vaalijat haluavat äänestää Nykytaiteen museosta. *Helsingin Sanomat* 26.5.1994.
- Marvin, Carolyn & Ingle, David W. (1999) *Blood Sacrifice and the Nation: Totem rituals and the American Flag*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matikainen-Kallström, Marjo (2015a) Ollako evakko vai pakolainen? Karjalan Liitto ry. Tiedotteet. http://www.karjalanliitto.fi/tiedotteet/puheet/ollako_evakko_vai_pakolainen (Viitattu 14.11.2016.)
- Matikainen-Kallström, Marjo (2015b) Siirtokarjalaiset eivät olleet pakolaisia. *Helsingin Sanomat* 6.12.2015.
- Mustola, Kati (2006) Homoseksuaalisuus ja sota. Kahden veteraanin tarinat. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Helsinki: Minerva, 171–189.
- Nyyssönen, Heino (2012) Jälkisanat: anteeksianto, muistaminen ja unohtaminen. Teoksessa Jan Löfström (toim.) *Voiko historiaa hyvittää? Historiallisten vääryyksien korjaaminen ja anteeksiantaminen*. Helsinki: Gaudeamus, 200–218.
- Pakkasvirta, Jussi (2015a) Kansakunnan yhtenäisyys näkyy kriisin hetkellä. *Helsingin Sanomat* 30.11.2015.
- Pakkasvirta, Jussi (2015b) Sotaa pakenevat ovat aina hädässä. *Helsingin Sanomat* 8.12.2015.
- Pohjanpalo, Olli (1994) Marski-adressin 23 361 nimeä luovutettiin Helsingin kaupungille. *Helsingin Sanomat* 4.6.1994.

- Päärnilä, Ossi (2015) Pakolaisten vertaaminen evakoihin ontuu. *Helsingin Sanomat* 1.12.2015.
- Rosenwein, Barbara H. (2006) *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.
- Siltala, Juha (2013) *Nuorisoo. Mainettaan parempi?* Helsinki: WSOY.
- Simola, Pia (2013) Suomalaisissa edelleen sodan arpia – ”armottomuus heikkoutta kohtaan”. *Studio55.fi* 22.8.2013 <http://www.studio55.fi/hyvinvointi/article/suomalaisissa-edelleen-sodan-arpia-armottomuus-heikkoutta-kohtaan/228384> (Viitattu 25.11.2016.)
- Smart, Ninian (1983) Religion, Myth, and Nationalism. Teoksessa Peter H. Merkl & Ninian Smart (eds) *Religion and Politics in the Modern World*. New York: New York University Press, 15–28.
- Smith, Anthony D. (2003) *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Tepora, Tuomas (2010) 2000-luvun eetos, nuorisoo ja toisen maailmansodan muistaminen. Teoksessa Olli Sinivaara (toim.) *Muistikuvia 00-luvusta*. Nuorisotutkimusseuran/Nuorisotutkimusverkoston julkaisuja 104. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 13–29.
- Tepora, Tuomas (2011) *Sinun puolestas elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja vieruhri 1917–1945*. Helsinki: WSOY.
- Tepora, Tuomas (2015) Mikä tekee ”sota-ajasta” muistettavan? Sota ja kollektiivinen muistaminen, *Ennen ja nyt* 2/2015. <http://www.ennenjanyt.net/2015/08/mika-tekee-sota-ajasta-muistettavan-sota-ja-kollektiivinen-muistaminen/> (Viitattu 12.8.2016.)
- Tepora, Tuomas (2016) Emotional War? Communicating the Cultural Histories of War to a Wider Audience. *Revue Belge d’Histoire Contemporaine* 47 (2), 161–172.
- Torsti, Pilvi (2012) *Suomalaiset ja historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Työppönen, Jorma (2015) Evakkoja ja sotapakolaisia ei voi rinnastaa. *Helsingin Sanomat* 2.12.2015.
- Uschanov, Tommi (2015) ”Jos Suomi joutuisi Tuntemattoman sotilaan talvisotaan”, *Yle.fi, #sota39-projekti*, 18.2.2015 <http://yle.fi/aihe/artikkeli/2015/02/18/tommi-uschanov-jos-suomi-joutuisi-tuntemattoman-sotilaan-talvisotaan> (Luettu 27.2.2017.)
- Volkan, Vamik (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Winter, Jay & Sivan, Emmanuel (1999) Setting the Framework. Teoksessa Jay Winter & Emmanuel Sivan (eds) *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 6–39.
- Yliaska, Ville (2016) Uusnationalismi ja sotaelokuvan vastaanotto. *Kritiikki. Nuoren Voiman kirjakatsaus* 14 (Kevät), 35–43.
- Zhuravlev, Sergei (2016): ”1917 in Finnish and Russian historiography”. Paper presented in the conference *Historians without Borders*, 19.5.2016.